

УДК 94(470)

**ІНСТИТУТ ПРИВАТНИХ ДОМАШНІХ ШКІЛ В СИСТЕМІ ОСВІТИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТ.****THE INSTITUTE OF HOME PRIVATE SCHOOLS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE RURAL POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY****Солошенко О. М.,**

кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін, Харківський національний університет будівництва та архітектури (Харків, Україна), e-mail: soloshenkoelena@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>

**Soloshenko O. M.,**

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the head of department of social and humanitarian disciplines, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture (Kharkov, Ukraine), e-mail: soloshenkoelena@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>

*Досліджено інститут приватних домашніх шкіл селян, які відігравали значну роль в організації просвітництва та боротьби з неписьменністю серед сільського населення Російської імперії в другій половині ХІХ ст.*

*Встановлено, що особливістю даних шкіл була відсутність шкільної організації, програм навчання, встановленого навантаження, обсягу годин, термінів навчання. Ініціатива їх відкриття належала батькам учнів – пересічним селянам, які в 1870–1880-х рр. змінювали ставлення до освіти своїх дітей. Серед селян набувала популярності ідея розуміння освіти як запоруки успішного життя як в матеріальній складовій, так і соціальній (повага оточуючих, можливість додаткового заробітку).*

*Зроблено висновки, що брак кваліфікованих вчителів, короткий термін навчання в сільських домашніх школах призводили до низької успішності учнів, результати навчання зазвичай були не досить ефективними. Однак, домашні школи сприяли подоланню стереотипів в сільському середовищі про недоцільність освіти для дітей в сільських родинях. Випускники сільських домашніх шкіл, які оволоділи грамотою, користувалися повагою серед односельців, мали більше перспектив для працевлаштування, мали багатозначний світогляд.*

**Ключові слова:** освіта, сільські домашні школи, приватна освіта, світогляд, Острогозький повіт, Воронежська губернія, просвітництво, світська освіта.

*The institute of private home schools of peasants, that played a significant role in organizing education and combating illiteracy among the rural population of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century, was investigated.*

*It was established that the features of these schools were the lack of a school organization, training programs, the established load, the amount of hours, terms of training. The initiative to open them belonged to the parents of students – ordinary peasants, who in the 1870s–1880s changed the attitude towards the education of their children. Among the peasants, the idea of understanding education as a pledge of a successful life both in the material component and in social life (the respect of others, the possibility of additional earnings) became popular.*

*It is concluded that the shortage of qualified teachers, short term training in rural home schools led to poor student performance, and the results of training were usually not sufficiently effective. However, home schools contributed to overcoming stereotypes in the rural environment about the inappropriateness of education for children in rural families. The graduates of rural home schools, which have mastered the diploma, enjoyed respect among fellow villagers, had more prospects for employment, had a much-developed outlook.*

**Keywords:** education, rural home schools, private education, world outlook, Ostrozhzhsky county, Voronezh province, education, secular education.

Домашні школи відігравали значну роль в організації просвітництва та боротьби з неписьменністю серед сільського населення Російської імперії в другій половині ХІХ ст.

Особливістю даних шкіл була відсутність шкільної організації, програм навчання, встановленого навантаження, обсягу годин, термінів навчання. Відмінною рисою також стало те, що ініціатива їх відкриття належала батькам учнів – пересічним селянам, які протягом декількох десятиліть з 1860-х рр. продемонстрували чітку зміну світогляду на освіту сільських дітей: від повного її заперечення до розуміння освіти як запоруки успішного життя як в матеріальній складовій, так і соціальній (повага оточуючих, можливість додаткового заробітку).

Інститут домашніх шкіл в селах Російської імперії, які створювалися виключно батьками та з урахуванням їх побажань в навчальній програмі, є унікальним джерелом дослідження історії повсякдення селян другої половини ХІХ ст.: аналізу їх світогляду, ціннісних орієнтирів, ставлення до писемності, освічених людей, розуміння місця освіти в житті селянина, вплив освіти на духовний та соціальний розвиток дітей.

Метою даного дослідження є спроба на основі залучених до наукового обігу джерел виявити місце і роль сільських домашніх шкіл в повсякденному житті селян Російської імперії (на прикладі Острогозького повіту Воронежської губернії).

Інститут сільських домашніх шкіл практично не досліджено в сучасній історіографії. Основну увагу дослідники звертали на аналіз діяльності земських шкіл та приватної освіти (інституту гувернерів) в заможних родинях [2; 4; 8].

Наприклад, дослідження С. Сергєєвої присвячено вивченню гувернерства як важливого фактора навчання дітей в другій половині ХІХ ст. Авторка, розкриваючи сутність даного соціально-педагогічного явища в імперії в модерновий час, обходить увагою факт того, що даний тип приватних шкіл стосувався лише привілейованої частини суспільства. Однак висновки, які зроблені дослідницею щодо приватної освіти через гувернерів стосуються і сільських приватних шкіл: батьки могли впливати на освітню програму дітей (обирали галузі знань, що, на їх думку, були більш важливі для майбутнього їх дитини), наявність в практиці приватної шкільної освіти значних альтернатив у виборі засобів досягнення мети освіти та виховання [7, с. 6–12]. Спільною рисою було і те, що держава була не в змозі створити розгалужену мережу шкіл, тому діти, які мешкали на значній відстані від них, були позбавлені можливості навчання. Домашні школи вирішували дане завдання.

Дослідниця О. Бережна наголошує, що скасування кріпацтва та буржуазні реформи створили позитивні умови для модернізації країни. Відсталість в галузі освіти стала розумітися пересічними селянами як гальмо для гідного рівня життя. На думку авторки, створення мережі земських шкіл підштовхувало селян тих сіл, де школи не відкривалися, до заснування приватних шкіл [2, с. 3].

Ми не погоджуємося з даним твердженням, тому що існують підтвердження функціонування

приватних шкіл в селах, де працювали школи земські. Однак, існувала низка факторів, яка не задовольняла селян і вони не віддавали дітей до шкіл, які були створені земствами. Однак можна припустити, що створення в селі земської школи могло підштовхнути до утворення приватної школи.

В дисертаційному дослідженні Є. Устинова, присвяченому приватній освіті в Росії, характеризуються різні види приватної освіти в XIX ст.: приватні школи, пансіони, домашні вчителі, гувернери – іноземці. Однак автор обходить увагою спробу сільського населення також створити аналог приватної освіти заможних міщан – домашні школи. І на даний тип шкіл також можна поширити висловлення Є. Устинова про інноваційний характер даних навчальних закладів, бо вони чітко орієнтувалися на подальшу професійну та соціальну діяльність учнів [9, с. 3–6].

Спеціальних досліджень з проблематики сільських домашніх шкіл в XIX ст. в українській історіографії не існує. Можна припустити, що брак джерел не дозволяє проаналізувати дане явище на теренах українських губерній Російської імперії. Досліджувані нами процеси створення мережі сільських домашніх шкіл в Острогозькому повіті Воронежської губернії (який межував з Харківською губернією) були характерними і для інших регіонів Російської імперії.

Провідними джерелами наукової праці стали матеріали, які збиралися на замовлення Воронежського земства для формування звітів про створення мережі земських шкіл, ставлення населення до освіти [3; 4; 5].

Отже, сільська домашня школа створювалася за ініціативи батьків з метою навчити їх елементарній грамоті: писати, читати, рахувати. Приватні домашні школи відрізнялися від парафіяльних тим, що носили переважно світський характер. Поява та особливості функціонування даного типу шкіл залежали виключно від одного фактора – наявності вчителя. Вчителем виступала особа, яка вміла писати – читати та погоджувалася за невелику оплату у вільний час (зимовий період) навчити грамоті дітей. Якщо кандидатури вчителя не було серед мешканців села, то декілька родин, а іноді навіть ціла сільська спільнота запрошувала вчителя для навчання своїх дітей грамоті з містечка, повітового центру. Вимогою селян були:

- учні повинні були навчатися за книжками, які обирали батьки;
- навчання мало тривати в зимовий час, коли діти були вільні від сільськогосподарських робіт;
- навчання мало бути максимально дешевим [6, с. 128].

Особи, які навчали дітей, частіше за все були селянами або солдатами. Солдати вчилися читанню та письму під час проходження служби в армії, в полковій або ротній школі. Селяни переважно навчалися грамоті від своїх батьків. Знання таких вчителів зазвичай обмежувалися вмінням читати друкований текст та писати друкованими літерами.

Хоча траплялися випадки, коли вчителі не могли навіть писати, тому обмежували навчання уроками читання.

Домашній вчитель був перш за все господарем, тому навчав тоді, коли у нього був вільний час – взимку. Плата за навчання складала від 30 копійок до 1 карбованця в місяць. За весь зимовий курс стягувалася плата в розмірі від 1 до 5–6 карбованців з учня. Але й така невелика сума була часто недоступною для більшості селян. Тому замість грошей платили продуктами харчування або надавали власну хату під потреби школи. Наприклад, в слободі Іванівці Острогозького повіту Воронежської губернії в 1880–х рр. домашня школа була створена в власному будинку вчителя селянина Єфима Бабаєва. Найближче земське училище було в сусідньому селі в 7 верстах від Іванівки (приблизно 7 км), що робило його недоступним для дітей через значну відстань [6, с. 129–132].

Заняття відбувалися в кімнаті за великим обіднім столом. Взимку 1884 – 1885 навчального року до школи ходило 23 хлопчиків та 3 дівчинки. Курс навчання обмежувався метою навчити дітей читати та писати. Читати вчилися по наступних книжках: «Азбука», «Часослов», «Псалтир». Протягом зими жоден з 26 учнів так і не навчився читати та писати. Лише декілька учнів могли прочитати друковані літери в «Азбуці». За місяць учні платили по 50 копійок, або 1 карбованець 50 копійок за три місяці навчання. Підручники та канцелярські товари треба було купувати учням самостійно. В середньому це обходилося до 1 карбованця на рік. Наприклад, «Азбука» коштувала 10 копійок, а вже «Часослов» та «Псалтир» приблизно 1 карбованець. Навчання тривало з 1 грудня до 15 березня в дві зміни: з 7 до 12 години, та з 14 до 20 години. За навчанням спостерігав місцевий священик, який викладав в школі двічі на тиждень основи християнського вчення. Сам вчитель навчився грамоті в армії, де три роки служив солдатом, а потім ще три роки служив в школі фельдшерів. Після закінчення служби вчитель поєднував педагогічну діяльність з фельдшерською практикою в селі [Там само].

В хуторі Корінному Острогозького повіту навчання в домашній школі також здійснював колишній солдат. Він навчався в земському училищі до призыву в армію, а потім продовжував своє навчання в ротній канцелярії. Навчальний період в його школі тривав з 12 січня 1885 р. до Пасхи. Учні платили по 50 копійок в місяць за навчання та 10 копійок за оренду хати. На початок навчання в школі було 20 учнів, а на кінець – залишилося 13. Однак, лише двоє хлопців навчилися писати [Там само].

В хуторі Басівка до 1884 р. навчав дітей солдат у відставці з місцевих селян. У нього збиралося до 35 учнів – хлопчиків, батьки яких платили по 50 копійок на місяць. Навчальний рік тривав з 14 листопада до Пасхи. Вчитель був дуже поважною особою серед місцевих селян, які вважали його дуже розумним та грамотним. Окрім читання, він навчав дітей письму та арифметиці. Нажаль, школа не давала йому

достатніх для проживання коштів, тому він подався на заробітки в 1884 р. в якості майстра – каменяря. На його місце прийшов міщанин з міста Павлівська. Однак селяни були незадоволені результатами його роботи, і знов звернулися до колишнього вчителя, який повернувся в 1885 р. додому із заробітків [6, с. 135].

В слободі Березовій також приватна школа утримувалася солдатом у відставці. Вона існувала протягом 16 років. Солдат вчив дітей на вибір: по часослову та азбуці за 1 карбованець, по псалтирю за 2 карбованця. За додаткову плату вчитель міг навчити арифметиці, письму. В 1884–1885 навчальному році школу відвідувало 17 хлопчиків та 8 дівчаток. На думку селян, навчання в школі було дуже успішним: протягом зими всі учні вивчали азбуку. До того ж, вчитель допомагав дітям незможних селян, дозволяючи платити за навчання зерном.

Продуктами брав за навчання і вчитель (солдат у відставці) у Новопостоялому хуторі Острогозького повіту: по пуду картоплі та муки за навчання дітей читати та писати.

В слободі Вишневій Острогозького повіту в 4 верстах від земського училища, знаходилася приватна школа ефрейтора у відставці. Школа була розташована у великій просторій хаті, в якій мешкала його родина. Вчитель сам закінчив приватну школу у солдата у відставці, а потім продовжував навчання в полковій школі в армії. У нього навчалось 45 хлопчиків, які сиділи за столами на лавках та табуретках. Учні платили по 30 копійок щомісяця та пуд хліба за рік. Навчання тривало з листопада по березень щодня з 8.00 до 12.00 та з 14.00 до 18.00 години. Навчались діти письму, читанню та арифметиці. За 1883–1884 рік 50 хлопців навчилися читати, 15 писати, 3 – арифметиці.

В Колбинському хуторі Євстратієвської волості Острогозького повіту домашня школа була відкрита дружиною унтер-офіцера у відставці. Земські школи були в сусідніх селах на відстані 7 та 9 верст відповідно. Діти не могли ходити до них через розливи річки Калитви навесні та осінній бруд, відсутність доріг восени. В Колбинській домашній школі навчалось 14 хлопчиків та 3 дівчинки. Навчання тривало 3,5 місяців. Заняття розпочиналися з 7 ранку та закінчувалися приблизно з заходом сонця. На обід діти ходили додому. Плата за навчання складала 30 копійок на місяць. Вчителька вміла сама лише читати, тому читанню навчала і учнів. Вчилися по «Азбуці». У двох учнів були власні «Псалтир» та «Священна історія», яку вони приносили на уроки та разом читали. Про успішність навчання свідчить те, що лише 2 учня навчилися читати за зиму [Там само].

Школи тримали також і письменні селяни: у селі Підгірному Острогозького повіту Степан Гончаров мав 20 хлопчиків – учнів та заробляв по 30 копійок в місяць з кожного учня. Однак, місцеві селяни називали школу малограмотною, тому що сам вчитель не вмів писати, тому навчав дітей тільки читанню.

Однак були випадки і досить високого рівня педагогічної майстерні селян – вчителів. Так, в слободі Неронівці домашня школа працювала протягом 20 років. Майже весь час вчитель навчав дітей читати та писати церковнослов'янською мовою по духовним книжкам. На початку 1880–х рр. він перейшов на навчання дітей по світській «Азбуці» за вимогою батьків. Досвідчений селянин – педагог навчав дітей достатньо успішно: за зиму всі учні проходили азбуку та могли читати надруковані тексти. Діти також вчилися писати. Разом з вчителем вони співали в церковному хорі. За навчання хоровому співу вчитель отримував по 2 копійки за кожного учня. Нестачі учнів у селянина не було, тому що слобода Неронівка була досить багатолюдною (777 осіб в середині 1880–х рр.), а найближче земське училище було в 15 верстах. В середньому навчалось близько 30 учнів щороку [6, с. 131–132].

Однак, були і випадки абсолютної неуспішності. Так в селі Серебрянці було дві школи у місцевих селян (по 5–7 учнів). Однак, за свідченням селян, діти відвідували школи по 3–5 років, однак так і не могли навчитися читати.

Отже, переважна кількість сільських домашніх приватних шкіл були засновані в тих селах, де були відсутні земські школи. Відстань до сіл з такими школами була дуже велика, тому сільські батьки були вимушені шукати можливість навчити дітей основам грамоти доступними способами. Проте, як свідчать джерела, навчання в приватних сільських школах було не результативним для більшості учнів.

Однак, були випадки коли домашні школи були організовані в селах, де існували земські училища. Так, в слободі Росоші, в 1884 р. в найманому селянському будинку відкрила приватну школу місцева селянка, яка закінчила жіночу прогімназію та працювала тривалий час в земських училищах. Жінка платила за оренду будинку 60 карбованців на рік. Класна кімната була суха, тепла, світла, простора. В школі навчалось 8 дівчаток, доньки багатих торговців, які хотіли дати своїм дітям освіту, кращу за освіту в земському училищі. Вчителька отримувала 300 карбованців за навчання п'яти доньок одного з торговців на рік, квартиру, харчування, опалення та освітлення. Інші купці платили по 6 та 5 карбованців на місяць відповідно. Всі шкільні товари мали бути придбані коштом учениць [6, с. 130–131].

Іноді домашні школи організовувалися міщанами, яких наймали селяни в якості вчителів. Так, в хуторі Березняки Острогозького повіту школа була організована в селянському будинку. 12 учнів навчав безхатній міщанин міста Павлівська. Він навчав дітей читанню за псалтирем та часословом. За договором батьки платили учителю по 50 копійок за кожного учня, йому сплачували квартиру та годували по черзі в кожній селянській родині учнів. З початком весни школу учні перестали відвідувати і вчитель був вимушений піти з села.

В хуторі Стоянів щороку на зиму приходив міщанин з міста Острогозька, чоботар за ремеслом.

Він годувався подвірню та отримував по 35 копійок з учня щомісяця. Школа орендувала приміщення в селянській хаті, за що учні також платили по 5 копійок щомісяця.

Так само і в слободі Буйлівці селянами було вирішено відкрити школу, для чого вони найняли приміщення та вчителя, який раніше працював в школі в іншому місці та мав свідоцтво вчителя. Платили батьки по 25 копійок в місяць та по пуду хліба та картоплі на рік. Учнів було 30 осіб. Навчання тривало з 14 листопада до Пасхи. Навчалися діти читанню, письму та арифметиці Школа працювала три роки, наглядав за її роботою місцевий священик [6, с. 133–136].

Поряд із світською освітою, коли селяни вимагали від учителів навчити дітей писати, читати та арифметиці, що було необхідно в домашньому господарстві, значне місце в освіті дітей посідали школи, які утримували дякони та чорнички [1, с. 52–58].

В слободі Харківській Острогозького повіту в 1880–х рр. існувало земське училище, однак діти відвідували і домашню школу чорнички. Жінка була 30 років чорничкою, а потім вийшла заміж за солдата у відставці. Наприклад, в 1884 році вона мала 7 учнів: 4 хлопця та 3 дівчинки, які вчилися по церковним книгам читати старослов'янською мовою. Писати чорничка не вміла. Плата за навчання залежала від книги, яку вивчали: азбука – 50 копійок, псалтир – 1 карбованець на місяць. Чорнички тримали школи в селах Кулешовці, Іванівці, Судевці та інших селах Острогозького повіту Воронежської губернії. Плата складала по 50 копійок на місяць. Чорнички, як свідчили сучасники, за останні роки (1870–1880–ті рр.) поступово поступалися у навчанні дітей грамотними селянам та солдатам. Чорнички були малограмотними та могли навчити дітей лише читати церковні книги старослов'янською мовою. В пореформений час суспільство висувало вже інші потреби до освіти [6, с. 138].

Наприклад, старики слободи Старої – Калятвінки згадували (в 1880–х рр.), що в 1840–х рр. «мало дітей навчалось грамоті, десь 20 осіб ходило до грамотного селянина з всього села (1800 жителів). Він навчав у себе вдома за встановлену плату. Платили за навчання однієї книги: букваря, часослова, псалтиря або помісячно. Учні були переважно з дітей базарників, селяни – хлібороби дітей не вважали за потрібне вчити» [3, с. III].

За свідченнями І. Воронова, за 20 років після реформи скасування кріпацтва освіта в селах залишалася на дуже низькому рівні. В переважній більшості селяни продовжували вважати, що освіта для дітей хліборобів була зайвою. Підтвердженням даної думки служило те, що серед учнів як земських, так і сільських домашніх шкіл був високий відсоток рецидиву безграмотності: через пару років після закінчення школи багато дітей забували навички читання, вміння писати [3, с. IV–VI].

Шкільне навчання дітей також завдавало збитків господарствам селян: навіть мінімальна

сплата навчання підривала вкрай збіднілі селянські господарства. Відвідування дітьми школи позбавляло родину робочих рук: пастухів, нянь, тощо.

Серед селян (особливо серед людей похилого віку) була поширена думка, що після навчання в земській школі, молодь ставала зухвалою, самовпевненою, сперечалася з батьками та з старшими. Такий стереотип також сприяв популярності домашніх шкіл, де навчання було обмежене лише конкретною метою – навчити дітей писати та читати.

Однак поступово думка щодо освіти сільських дітей змінювалася: більш позитивно до неї ставилися представники молоді та середньої вікової групи. Вони могли бачити перспективи, які з'являлися перед грамотними селянами: останні ставали прикажчиками, наймалися на роботу на підприємства, в установи, на залізницю. Особливо позитивне ставлення до грамоти було, на думку І. Воронова, в Воронежському та Острогозькому повітах Воронежської губернії. Навіть серед старих людей тут не можна було почути, як в інших повітах губернії, що освіта – лише для поміщиків, що це розкіш та пусте діло для селянських родин [3, с. VI].

Саме в цих повітах майже не відбувалися рецидиви безграмотності, бо в кожній родині були книжки. Селяни віддавали дітей до земських та домашніх шкіл не тільки хлопчиків, але й дівчаток. Школи були переповнені та навіть не вмщували всіх охочих. Грамотна людина була гордість родини, їх поважали, до їх думки прислухалися на сілких зборах. Освіта вважалась святым заняттям, ділом Божим. «Безграмотний, як скотиняка», – жалілися селяни на те, що невміння читати та рахувати призводило до того, що їх могли обдурити роботодавці на заробітках, купці на ярмарках [3, с. V–VI].

Завдяки дослідженням І. Воронова маємо уяву про кількість домашніх шкіл по Воронежській губернії. В 1885 р. в 45 селах Острогозького повіту існувало 50 домашніх шкіл, в яких навчалось 540 хлопчиків та 53 дівчинки. З цих 50 шкіл в 19 навчання проводили селяни та селянки, в 14 – солдати у відставці та їх дружини, в 6 – чорнички, в 4 – міщани, в 3 – сільські писарі, в 4 – священики або їх діти. В Богучарському та Павлівському повітах існувало приблизно по 40 домашніх шкіл. Однак, автор зізнавався, що ці статистичні дані досить умовні: статисти відвідували далеко не всі школи, отже домашніх шкіл в 1880–х рр. в Воронежській губернії, зокрема в Острогозькому повіті, було набагато більше [3, с. 149–150].

Отже, інститут сільських домашніх шкіл був важливим елементом повсякдення селян в пореформений час. Його унікальність полягала в тому, що селяни, які в 1860–х – 1870–х рр. негативно ставилися до запровадження шкіл в селах, в 1880–х рр. самостійно почали створювати заклади освіти для дітей, які б відповідали їх вимогам: дешево, близько від домівки дитини, короткий термін навчання у вільний від сільськогосподарських робіт

час (з кінця осені до початку весни), мінімальна освітня програма: читання, письмо, арифметика. На відміну від парафіяльних та земських шкіл в домашніх школах батьки безпосередньо впливали на хід учбового процесу. Отримані учнями знання мали стати в нагоді в господарській діяльності сільської родини.

Брак кваліфікованих вчителів, короткий термін навчання призводили до низької успішності учнів, результати навчання в домашніх школах зазвичай були не досить ефективними. Однак, домашні школи сприяли подоланню стереотипів в сільському середовищі про недоцільність освіти для дітей в сільських родин. Випускники сільських домашніх шкіл, які оволоділи грамотою, користувалися повагою серед односельців, мали більше перспектив для працевлаштування, мали багате розвинений світогляд.

В перспективі дослідникам слід вводити до наукового обігу більш джерел, що стосуються історії сільських домашніх шкіл, щоб виявити місце і роль даних установ в повсякденному житті селян Російської імперії в пореформений період. Актуальним буде також проведення компаративного дослідження регіональних аспектів розвитку домашніх шкіл на теренах імперії.

#### Список використаних джерел

1. Арзуманова, Т., 2018. 'Інститут «чорничок» як елемент релігійного повсякдення Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії)', *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*, №27, с.50–60.
2. Бережная, Е., 2005. 'Земская школа Воронежского уезда: 1866–1917 гг.': автореф. дис. ... канд. ист. наук / Воронеж. гос. ун–т, Воронеж, 23 с.
3. Воронов, И., 1899. 'Материалы по народному образованию в Воронежской губернии', Воронеж: *Воронеж. губ. земство*, 345 с.
4. Кравцов, В., 2007. 'Земская школа российской провинции второй половины XIX – начала XX столетий: по материалам Саратовской губернии': автореф. дис. ... канд. ист. наук / Пенз. гос. пед. ун–т им. В. Г. Беллинского, Пенза, 17 с.
5. 'Комиссия по народному образованию при Курском губернском земстве за 1897 г.', 1898, «*Доклады комиссии по народному образованию XXXIII очередному губернскому земскому собранию. Земство Курской губернии*», Курск: *Типография Губернского земства*, 104 с.
6. 'Народное образование в Острогожском уезде', 1887, Воронеж: *Воронеж. губ. земство*, 451 с.
7. Сергеева, С., 2003. 'Становление и развитие частного школьного образования в России: Последняя четверть XVIII в. – первая половина XIX в.': автореф. дис. ... докт. пед. наук / Моск. пед. гос. ун–т, Москва, 36 с.
8. Трошина, С., 1995. 'Гувернерство в домашнем образовании России первой половины XIX века': автореф. дис. ... канд. пед. наук / Моск. пед. гос. ун–т, Москва, 16 с.
9. Устинова, Е., 2012. 'Частное школьное образование в России в контексте новой образовательной парадигмы': автореф. дис. ... докт. пед. наук / Нижегород. гос. архитектур. – строит. ун–т, Нижний Новгород, 53 с.

#### References

1. Arzumanova, T., 2018. 'Institute «chornichok» yak element religiyynogo povsyakdennya Rosiyskoyi Imperiyi v XIX – na pochatku XX st. (na prikladi Harkivskoyi guberniyi) (The «chornychki» institute as an element of the religious everyday life of the Russian Empire in the XIX – at the beginning of the XX century (on Kharkiv province example))', *Novi storinky istoriyi Donbasu: Zbirnyk statey*, №27, s.50–60.

2. Berezhnaya, E., 2005. 'Zemskaya shkola Voronezhskogo uезда: 1866–1917 gg. (Zemsk's school of the Voronezh district: 1866–1917)': avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / Voronezh. gos. un–t, Voronezh, 23 s.

3. Voronov, I., 1899. 'Materialy po narodnomu obrazovaniyu v Voronezhskoy gubernii (Materials on public education in the Voronezh province)', Voronezh: *Voronezh. губ. земство*, 345 s.

4. Kravtsov, V., 2007. 'Zemskaya shkola rossiyskoy provintsii vtoroy poloviny XIX – nachala XX stoletiy: po materialam Saratovskoy gubernii (Zemsk's school of the Russian province of the second half of the XIX – early XX centuries: based on the materials of the Saratov province)': avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / Penz. gos. ped. un–t im. V. G. Belinskogo, Penza, 17 s.

5. 'Komissiya po narodnomu obrazovaniyu pri Kurskom gubernskom zemstve za 1897 g. (Commission on Public Education at the Kursk Province Zemstvo for 1897)', 1898, «*Doklady komissii po narodnomu obrazovaniyu XXXIII ocherednomu gubernskomu zemskomu sobraniyu. Zemstvo Kurskoy gubernii*», Kursk: *Tipografiya Gubernskogo zemstva*, 104 s.

6. 'Narodnoe obrazovanie v Ostrogozhskom uезде (Public education in Ostrogozhsky district)', 1887, Voronezh: *Voronezh. губ. земство*, 451 s.

7. Sergeeva, S., 2003. 'Stanovlenie i razvitie chastnogo shkolnogo obrazovaniya v Rossii: Poslednyaya chetvert XVIII v. – pervaya polovina XIX v. (Formation and development of private school education in Russia: The last quarter of the XVIII century. – first half of the XIX century)': avtoref. dis. ... dokt. ped. nauk / Mosk. ped. gos. un–t, Moskva, 36 s.

8. Troshina, S., 1995. 'Guvernerstvo v domashnem obrazovanii Rossii pervoy poloviny XIX veka (Governance in home education in Russia in the first half of the XIX century)': avtoref. dis. ... kand. ped. nauk / Mosk. ped. gos. un–t, Moskva, 16 s.

9. Ustinova, E., 2012. 'Chastnoe shkolnoe obrazovanie v Rossii v kontekste novoy obrazovatelnoy paradigmy (Private schooling in Russia in the context of a new educational paradigm)': avtoref. dis. ... dokt. ped. nauk / Nizhegor. gos. arhitektur. – stroit. un–t, Nizhnyy Novgorod, 53 s.

\* \* \*